

חג החנוכה -- בשלשה מימדים: אוניברסלי, לאומי,

ודתי

מבט על "הימים ההם" לאור "הזמן הזה"

מאת הרב ד"ר צבי א' יהודה

גישות רבות ושונות רווחות בימינו בהערכת החג והבנת תוכנו ומשמעותו. ביניהן מתבלטות שלוש הראויות לעיון ובחינה; ואילו הן: א. גישה אוניברסלית-ליברלית; ב. גישה לאומית-חילונית; ג. גישה דתית-מסורתית.

המימד האוניברסלי

גישה אוניברסלית-ליברלית:

זוהי הגישה המקובלת, זה קרוב למאתים השנים האחרונות, בקרב יהודי התפוצות, בעיקר ביהדות הרפורמית והשמרנית. גישה זו ניזונה מכוח תנאי הקיום היהודי בגלות לאחר האמנציפציה. לפי גישה זו, חג החנוכה מסמל את המאבק לזכותו של כל יחיד ויחיד לעבוד את אלוקיו כישר בעיניו, ללא כפיית החברה בקרבה הוא חי. בהתאם לאידיאולוגיה ליברלית זו, חג החנוכה משמש דוגמה היסטורית למאבק הירואי בין שלטון ששלל את חופש ההבעה הדתית מאזרחיו היהודים (מלכות אנטיכוכוס הסורית-יוונית), לבין קבוצת מיעוט שדגלה ברעיון חופש הדת -- החשמונאים.

לפי תיאוריה זו, לחמו החשמונאים בחירוף נפש למען רעיון חופש הפולחן הדתי, הגנו על חופש זה במלחמת גבורה -- וניצחו. ומשום כך, החשמונאים משמשים סמל למאבקם של היהודים בכל תפוצות הגולה לקיים את עיקרון החירות של כל פרט ופרט, וכל קבוצה וקבוצה, לבחור ולדגול בדת הנראית להם. ונצחון החשמונאים משמש מקור השראה למאמצם ליצור מסגרת חברתית של סובלנות דתית, ולבצר את עיקרון הפרדת הדת מהמדינה.

ברוב ספרי החינוך הנפוצים בקהילות היהדות בארצות הברית ובארצות אירופה, אפשר לקרוא שרעיונו המרכזי של חג החנוכה -- המסר המוסרי-המדיני העילאי שלו -- הוא ערך "חופש הדת" ("Religious Freedom"), או "חירות הפולחן" ("Freedom of Worship"). גישה אוניברסלית-ליברלית זו תואמת בהחלט את הצרכים הפסיכולוגיים והאידיאולוגיים של יהודי התפוצות, בעיקר בארצות דמוקרטיות, החיים בחברה פתוחה, המושתתת על העיקרון של ריבוי-אנפין דתית (Religious Pluralism). אולם, גישה רעיונית פרגמטית זו -- המשקפת סולם ערכים מודרני ומשרתת את צורכי העם "בזמן הזה" -- היא חסרת כל שחר מבחינה היסטורית. גישה זו מפרשת את מאורעות חנוכה של "הימים ההם" לאור

הערכים המודרניים של "הזמן הזה". ובכך היא נכשלת בשלוש שגיאות יסודיות: בעירוב-זמנים אנכרוניסטי, בטישטוש-תחומין קיומי. ובעיוות מציאות היסטורית. עצם הרעיון של דגילה בחופש דתי ופולחני הוא פרי העת החדשה, תוצאה מקיומה של מדינה דמוקרטית, חילונית, ואין למצוא לו מקבילה או מקור באידיאולוגיה היהודית של ימי הבית השני. הרואים בחנוכה חג המסמל את רעיון חופש הפולחן, מגלים פנים שלא כהלכה במשמעות "הימים ההם", בפרשם אותם לאור מושגי "הזמן הזה".

(ב) טישטוש תחומין קיומי: הדגילה ברעיון חופש הדת היא אופיינית למיעוט דתי, החי מחוץ לארץ מכורתו, תחת שילטון זר -- שילטון שהמיעוט מכיר במרותו ותומך בשיגשוגו -- כמו יהדות אמריקה בימינו. אולם החשמונאים חיו בארצם, ואם אמנם הם מתוארים בסיגנון התפילה בתור "מעטים" -- הם עצמם לא ראו כך את עצמם כמיעוט, אלא כאדוני הארץ, ואת שילטון מלכות יוון ראו ככובש זר ובלתי חוקי. הגישה האוניברסלית-ליברלית בהערכת החנוכה מתעלמת מן ההבדל המהותי וההתומי שבין אופי חיי העם היהודי בגלות לבין אורח חיו בארץ מולדתו; בין מושגי החירות של יהודים בני מיעוט, הגרים בארץ לא להם, תחת שילטון בלתי יהודי, לבין תחושת החירות של עם יהודי עצמאי בארצו.

(ג) עיוות מציאות היסטורית: הגישה האוניברסלית לחנוכה נובעת מתמונה מסולפת של המציאות ההיסטורית. האמת היא, כי המאורעות ההיסטוריים שאירעו "בימים ההם", המשמשים רקע לחנוכה, מצביעים על היפוכה הגמור של התיאוריה הליברלית המודרנית של "הזמן הזה". היוונים והמתיוונים הם הם אשר דגלו, להלכה ולמעשה, ברעיון של סובלנות דתית, של דתייות מגוונת, אקלקטית ורב-ת-אנפין; ואילו החשמונאים -- איזו אירוניה! -- הם הם אשר שללו, בזעם-קנאות ובשצף-קצף, את "חופש הפולחן הדתי" מאחיהם היהודים. מלחמתם הנחושה והנוקשה ביותר של החשמונאים הייתה מכוונת בראש ובראשונה נגד המתיוונים, שראו עצמם בני חורין לעבוד עבודה זרה, ואילו החשמונאים ראו כבוגדים בעמם. האמנם אפשר לראות את החשמונאים כלוחמים לחירות הפולחן הדתי? כלום יש לך סילוף דמות גדול מזה!?

עד כמה שהדבר נשמע פרדוקסולי, יש להכיר בעובדה ההיסטורית, שבעוד שהחשמונאים דגלו במדיניות עקשנית של כפייה וקנאות דתית, היוונים והמתיוונים נקטו, בדרך כלל, במדיניות ליברלית של סובלנות דתית וחופש פולחני. לפי ההיסטוריון היהודי הידוע אביגדור טשריקובר, גזירות השמד של אנטיוכוס, נגד הדת היהודית, לא היו טיפוסיות לרוח ההילניסטית, ולא שיקפו את הגישה הכללית והמקובלת של מלכות יוון; גזירות אלו נוצרו, בתוך תהליך המאבק ובסופו, כתגובה נואשת ונמרצת של המלך, לשם דיכוי וחיסולו של המרד היהודי. אכן, היתה זו מצד אנטיוכוס תגובה נחפזת וכושלת, תגובה חריפה מדי שלא כיבתה, אלא, להיפך, ליבתה את אש המרד, וחישלה את רוח הלחימה

של החשמונאים, להתקומם ביתר שאת נגד מלכות הדיכוי של יוון, ומדיניות ההתבוללות של המתיוונים -- ולנצחם.

מתוך נאמנות לאמת ההיסטורית יש להסיק, כי המסר המוסרי של חג החנוכה עומד בניגוד גמור לאידיאולוגיה הדמוקרטית של "חופש הפולחן" במשמעותו המודרנית. אידיאולוגיה זו -- המכוונת את דרכם של רבים ממנהיגי הפוליטיים והרוחניים של יהדות התפוצות -- יוקרתה בעינה עומדת וחשיבותה במקומה ובשעתה, מחמת כורח "הזמן הזה", אבל לא מכוח חנוכה של "הימים ההם". עד כמה שהיא קוסמת ונעימה, הגישה האוניברסלית-ליברלית בהערכת חג החנוכה היא מופרכת מעיקרה.

גישה לאומית-חילונית: גישה זו, שקבלה מנוף מכוח האידיאולוגיה של התנועה הציונית והדינמיקה של בנין הארץ, רואה בחנוכה בעיקר חג לאומי. גיבורי חנוכה אהבו את ארץ מולדתם, ולחמו בגבורה ובאומץ לשחררה מיד כובשיה. גזירות הדת לא היו אלא חלק אחד מתהליך הדיכוי החברתי הכללי. שיקום חירותו המדינית של העם בידי הלוחמים החשמונאים כלל גם את הישג האפשרות של קיום תורה ומצוות וטיהור המקדש. הישג זה, לפי גישה זו, היה תוצאה בולטת -- אבל לא מטרה בלעדית או עיקרית -- של מלחמת גיבורי חנוכה. החשמונאים לחמו למען המולדת. הם לחמו נגד משעבדי ארצם ועמם.

גישה זו, דומיננטית בחינוך הכללי של מדינת ישראל של ימינו, תואמת להפליא את רגשותיו וחוויותיו של עם הנאבק על קיומו וחירותו בארץ מולדתו. אולם היא אינה משקפת את האמת ההיסטורית. לאומיות, במובנה המודרני והחילוני -- מעורטלת ממבועיה הדתיים -- נחשבת, מנקודת הראות של החשמונאים, בגדר תועבה של עבודה זרה. החשמונאים היו אמנם "לאומיים" -- במובן הרחב של אוהבי עמם -- אולם, אהבה זו נבעה מכוח נאמנותם לתורת ישראל -- תורה המכירה בסגולתו של עם ישראל ובקדושתה של ארץ ישראל -- ודביקותם בה' אלוקי ישראל.

ניתן לראות בתהליך זה של "הלאמת" חג החנוכה ו"חילונו" משום עידון תרבותי, סובלימציה היסטורית, של תחושת הנחיתות ואין-האונות של היהודי הגלותי. הציונים והחלוצים הראשונים גילו בגיבורי חנוכה, במכבים הקדומים, דמויות מופת של לוחמים מופלאים נגד אויב משעבד, שאותם יכלו להעריץ ואתם רצו להזדהות -- "לאחר אלפים שנות גלות ודיכוי". אולם, בתהליך זה של ה"הלאמה" וה"חילון" של חג החנוכה מתגלות תופעות מוזרות שיש בהן משום פרדוקסליות אירונית: השם "מכבי" ניתן לקבוצת ספורט הדוגלת בטיפוח הגוף ופיתוח הכוח הגופני; השם "מכביה" ניתן לאירגון תחרויות ספורטיביות יהודיות בחג החנוכה, במקביל למשחקי האולימפיאדה היוונית, ברוח תרבות יוון הקדומה -- תרבות גופנית אלילית שנגדה לחמו המכבים הקדומים בכל עוז. האין זו גרוטסקאיות קריקטוריסטית?! בוא וראה מה בין המכבים של "הזמן הזה" והמכבים של "הימים ההם"!

אמנם יש לזכור כי החשמונאים לא התנגדו לרעיון פיתוח הכוח הגופני כשהוא לעצמו. הם התנגדו להתגוששות של נערים עירומים בגימינסיון בירושלים, בדרך שיש בה משום פריצות מוסרית ופריקת עול תורה ומצוות, במסגרת העלולה להביא -- והביאה -- להתבוללות תרבותית וטמיעה רוחנית. אולם -- כפי שלימדנו הרב קוק זצ"ל בראשית המאה הנוכחית -- לספורט הגופני יש ערך נעלה, לפי היהדות, במסגרת של תחייה דתית ולאומית של העם על טהרת הקודש. הדגש הוא, כמובן, על הביטוי "על טהרת הקודש". הרב קוק ז"ל לימד כי על הישן להתחדש ועל החדש להתקדש. אולם בגישה המקובלת אנו מחללים את החדש ואת הישן כאחד, והופכים קודש לחול.

ה"חילון" של חג חנוכה מפקיע אותו מתוכנו האמיתי. כלום אפשר להתחנך לאור סיפור הגבורה של אליעזר הזקן, שהעדיף למות על קידוש השם מאשר להתגאל בבשר החזיר -- במסגרת של גישה בלתי דתית, המזלזלת בחוקי הכשרות? או, כלום אפשר להעריך כראוי את סיפור המופת של חנה ושבעת בניה, שהעדיפו מות קדושים מאשר להשתחוות לצלם, במסגרת חוסר אמונה דתית? וכלום יש הצדקה לקבוצה ספורטיבית ב"זמן הזה" לקרוא לעצמה בשם "מכבי", אם אין היא דוגלת בעיקרון של שמירת שבת כהילכתה -- עיקרון שלמענו מסרו המכבים של "הימים ההם" את נפשם על קידוש השם?

גישה דתית-מסורתית: מן הראוי איפוא עתה לסקור את הגישה הדתית-המסורתית לחנוכה, המקודשת בישראל מדוד דור, המושתתת על מקורות חז"ל. לאור גישה זו, מלחמת החשמונאים הייתה מיסודה מלחמת שיחרור דתית, וגיבורי חנוכה היו בעיקרם דבקים בתורתם וקנאים לדתם. החשמונאים התקוממו נגד כל פגיעה בדת, נגד סילופה או דיכוייה. הם לחמו נגד אויבי התורה. מלחמתם הייתה מכוונת תחילה נגד המתיוונים המתבוללים מבני העם, שנמשכו אחר התרבות היוונית, סרבו לחיות על פי חוקי התורה, דחו את אמונתם ונוהגם של החסידים, וחיקו את דרכי היוונים. מלחמתם זו של החשמונאים לא הייתה מתחילתה מלחמת שיחרור לאומית, נגד שליט זר, אלא מאבק לקיום הדת; שהרי רק משעה שמלכות יוון הרשעה התחילה לגזור גזירות שמד נגד קיום התורה והמצוות, רק אז פרצה המלחמה וכוונה נגד הכובשים היוונים עצמם. נגדם לחמו, בראותם בהם לא רק את כובשי ארצם ומשעבדי עמם, אלא בעיקר את מפירי תורתם. גישה זו מעוגנת בתיאור מצב הימים ההם בתפילת "על הניסים".

בתפילת "על הניסים": "בימי מתיתיהו בן יוחנן כהן גדול חשמונאי ובניו, כשעמדה מלכות יוון הרשעה על עמך ישראל, להשכיחם תורתך ולהעבירם מחוקי רצונך...". התפילה הזו אינה מזכירה שום דיכוי לאומי, חברתי, כלכלי, או מדיני, אלא אך ורק דיכוי דתי -- פגיעה בתורה ובמצוות; היא מתארת את מאמץ האוייב היווני להשכיח את תורת האל מבני ישראל, ולהעבירם משמירת חוקי רצונו. נצחונם של החשמונאים אינו אלא נצחון התורה

נגד המתקוממים כנגדה -- נצחון המעטים על הרבים, הטהורים על הטמאים, הצדיקים על הרשעים.

ראוי לשים לב כי בתפילה זו, החשמונאים אינם מתוארים כגיבורים לאומיים. בעצם, הם נקראים "חלשים", ואילו האוייבים נקראים "גיבורים": "מסרת גיבורים ביד חלשים... וזדים ביד עוסקי תורתך, ולך עשית שם גדול וקדוש בעולמך...". לה' התשועה! הוא "הגיבור", במובן הנאצל והנשגב ביותר. והתשועה הגדולה שעשה ה' לעם ישראל מוצגת במטבע התפילה הזו במונחים דתיים-פולחניים מובהקים, כששיא הפורקן המופלא ופיסגתו אינו שיחרור המולדת, כינון עצמאות מדינית וקוממיות לאומית -- אלא טיהור המקדש והדלקת הנרות בו: "ואחר כך באו בניך לדביר ביתך, ופינו את היכלך, וטיהרו את מקדשך והדליקו נרות בחצרות קדשך... (אגב, נס "פך השמן", המפורסם בעם, אינו מוזכר בשום תפילה!). הגזירה הייתה מכוונת נגד הדת, נגד קיומו הרוחני של העם, נגד התורה; וביטולה של הגזירה מסומל בנצחון התורה -- בחנוכת המקדש ובהדלקת נרות המנורה.

הפוסקים מחכמי אשכנז, מימי המהר"ם מרוטנברג (סוף המאה הי"ג) ואילך, השתדלו להדגיש את הצד הדתי-הרוחני של חג החנוכה, בהשוותם אותו בדרך ניגודית לחג הפורים. בעוד שימי הפורים נקבעו מעיקרם כימי משתה ושמחה, ימים שבהם מרבים בסעודות של אכילה ושתיה -- וסעודות אלו נחשבות משום כך לסעודות מצווה, הרי ימי החנוכה נקבעו בעיקר לימי הלל והודיה, ולא לימי סעודות ומשתאות. בחנוכה יש מקום ל"קצת" סעודות, ולא ל"ריבוי" סעודות; והסעודות שעושין בחנוכה אינן אלא סעודות הרשות (הטור).

נקודה מאלפת זו הובהרה יפה בדברי הרב מרדכי יפה (פולין, 2161-5351), בעל הלבושים, המציג את מהות נס חנוכה כתשועה רוחנית ואת נס פורים כתשועה גופנית. וכך הוא מסביר מדוע נקבעו ימי החנוכה להלל ולהודות, ולא למשתה ושמחה כימי הפורים (לבוש החור, סימן תר"ע):

מפני שלא נמסרו ישראל באותו זמן ביד מושל להריגה, כמו שהיה בימי המן, אלא שבאו האוייבים עליהם למלחמה, ולא בקשו מהם אלא ההכנעה ולהיות ידם תקיפה על ישראל ולהעבירם על דתם, כידוע ממעשה אנטיוכוס, שלא גזר עליהם להרוג ולהשמיד, רק צרות ושמדות כדי להמיר דתם; ואם היו ישראל נכנעים להם להיות כבושים תחת ידם ולהעלות להם מס, וחוזרין לאמונתם [האלילית] חלילה, לא היו [האוייבים] מבקשים יותר; אלא שנתן השם יתברך וגברה יד ישראל ונצחום -- לכך לא קבעום אלא להלל ולהודות, ולא למשתה ושמחה. כלומר: כיון שהם רצו למנוע אותנו מזה [מלהלל ולהודות לה'], ושנכפור בדת, חס ושלום, ובעזרתו יתברך לא הפיקו זממם, וגברה ידינו, לכך קבעו אותם [את ימי החנוכה] לחזור ולשבח ולהודות לו על שהיה לנו לאלקים, ולא עזבנו מעבודתו. אבל בימי

המן, שהיתה הגזירה להרוג ולהשמיד את הגופות, שהוא ביטול משתה ושמחה, ולא את הנפשות -- שאפילו המירו דתם, חס ושלום, לא היה [המן] מקבל אותם -- לכך, כשנצלו ממנו, קבעו להללו ולשבחו יתברך גם כן על ידי משתה ושמחה.

ייחודו של חג החנוכה הוא במימדו הרוחני. נצחון החשמונאים הוא נצחון התורה על הכפירה, האור על החושך. סיסמתו של החג: לא בחיל ולא בכח, כי אם ברוח ה'. אין כל אפשרות להתייחס לחג החנוכה בצורה משמעותית, כל עוד הוא נטול מימדו הדתי והרוחני. אולם מאידך, הרוחניות המסומלת בחג החנוכה אינה ערטילאית, אלא היא מושרשת באדמת ארץ ישראל, והחירות שהושגה בנצחון החשמונאים אינה חירות של פולחן דתי בלבד, במסגרת גלותית של כניעה לאומית לשלטון זר, אלא חירות לאומית ועצמאות מדינית שלימה -- שהרי אף בהשגתן יש משום מילוי רצון הבורא והגשמת דרישות התורה. ;